

RECENZIO

CHRISTOPHER MCCRUDDEN: *LITIGATING RELIGIONS: AN ESSAY ON HUMAN RIGHTS, COURTS, AND BELIEFS* (OXFORD – NEW YORK: OXFORD UNIVERSITY PRESS, 2018) XIV + 196 OLDAL

„Ez nem úgy alakult, ahogy vártuk” – ezzel a felütéssel kezdődik Christopher McCrudden *Litigating Religions* (Perre vitt vallások) című könyvének első fejezete. – „Hiszen nekünk azt mondták, hogy a modernizáció előrehaladtával a nyilvános jelentőségű vallásnak nyoma vész, és a társadalmak végül a szekularizmus mellett köteleződnek el” (3. o.). McCrudden problémafelvetése szerint mára nyilvánvalóan tévesnek bizonyult az az elgondolás, hogy a modernizáció egyenes út a szekularizáció irányába, mindazonáltal érzékelhető, hogy a modernitás kontextusában a vallások közéleti továbbélése – vagy éppenséggel újjáéledése – múlni nem akaró feszültségekhez vezet, nem utolsósorban emberi jogi kérdések vonatkozásában: „A vallások problémát jelentenek emberi jogi szempontból, az emberi jogok pedig problémát jelentenek vallási szempontból. És mindkét terület – külön-külön vagy együtt – problémát jelent a bíróságok számára” (3. o.).

A fenti megállapítást illetően nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény, hogy a szerzőnek emberi jogi ügyvédként közvetlen szakmai élményei vannak e téren. McCrudden, aki a belfasti Queen’s Egyetem és a Yale után az Oxfordi Egyetemen tanult jogot, majd ugyanitt professzor is volt, több évtizednyi akadémiai pályafutást követően jutott arra – amint ezt a könyv bevezetőjében is említi –, hogy az emberi jogi kérdések mélyebb megértéséhez tárgyalótermi tapasztalatra van szüksége. A 2000-es évek közepén (az életútra vetítve: ötvenéves kora után) szerezte meg a tárgyalóügyvédi (*barrister*) képesítéshez szükséges gyakorlatot a londoni Blackstone Chambers ügyvédi irodában, és azóta is ezen a cégen keresztül vállal ügyvédi megbízatásokat (egyetemi, illetve kutatói pályája folytatása mellett) emberi jogi ügyekben.

A szerző a könyvben példaként felhozott jogesetek közül többen is érintett volt. Beavatkozóként járult hozzá a Jivraj kontra Hashwani ügyhöz, azt az érvelést képviselve, amelynek alapján az Egyesült Királyság legfelső bírósága kimondta, hogy a döntőbírói eljárás (az alternatív vitarendezési eljárások egyik, főként üzleti jogvitákban alkalmazott formája) keretében a döntőbírák felhatalmazása nem tekinthető foglalkoztatási jogviszonynak, ennél fogva nem tekinthető foglalkoztatási diszkriminációnak – illetve az adott jogviszonnyal összefüggő, észszerű indokon alapuló, kimmenthető megkülönböztetésnek minősül –, ha az alávetési nyilatkozat előírja a döntőbíró vallását.¹ Egy másik, az R (E) v Governing Body of JFS ügyben az alperes, egy ortodox zsidó felekezeti kötődésű londoni állami iskola képviselőjében járt el; ebben az esetben a legfelső bíróság arra a döntésre jutott, hogy az iskola által alkal-

¹ *Nurdin Jivraj v. Sadrudin Hashwani* [2011] UKSC 40.

mazott felvételi kritériumok (ki tekinthető zsidónak és ki nem) faji alapú diszkriminációt valósítottak meg.² Az Emberi Jogok Európai Bíróságán (EJEB) Lillian Ladele-t képviselte mint kérelmezőt – egy londoni anyakönyvvezetőt, aki elvesztette az állását, mert egy evangéliumi keresztény egyház híveként vallási meggyőződése miatt nem vállalkozott azonos nemű párok élettársi kapcsolatának bejegyzésére –, ezt a kérelmet végül három másik, ugyancsak az Egyesült Királyság elleni kérelemmel összevonva vizsgálta a bíróság, és a Ladele-ügyben nem állapított meg jogsértést.³ McCrudden ügyvédként képviselte a Asher's nevű belfasti pékség tulajdonosait, egy evangéliumi keresztény közösség tagjait, akiket egy melegjogi aktivista szexuális irányultságon és politikai meggyőződésen alapuló diszkrimináció miatt perelt be egy visszautasított tortarendelést követően. Egy rendezvényre szánta a tortát, saját tervezésű díszítéssel: a kompozíció része volt egy melegjogi civil szervezet logója, két karakter a *Szezám utca* című bábfilmsorozathoz (Bert és Ernie, akiket a közönség egy része meleg férfpárnak tart), valamint a „Támogasd a melegházasságot!” szlogen. A belfasti járásbíró elmarasztalta a pékséget, a döntést az észak-írországi fellebbviteli bíróság is megerősítette, ám – a könyv kéziratának lezárását követően, 2018 októberében – az Egyesült Királyság legfelső bírósága úgy találta, hogy sem szexuális orientáció, sem politikai meggyőződés alapján nem történt jogellenes megkülönböztetés.⁴ Az ügyben szereplő melegjogi aktivista, Garreth Lee jogi képviselője 2019 augusztusában a médián keresztül jelentette be, hogy az EJEB elé kívánják vinni az ügyet;⁵ ebben a szakaszban értelemszerűen nem a pékség, hanem az Egyesült Királyság áll majd a másik oldalon a kérelem befogadása esetén. (A belfasti „melegtorta-ügy” kapcsán megjegyzendő, hogy Észak-Írországban nem köthetnek házasságot azonos neműek – bár az időközben zajló jogalkotási folyamatokat tekintve reális az esély, hogy 2020 februárjától ez lehetségessé válik –, míg az Egyesült Királyság többi részében igen.)

McCrudden könyvének alcíme „Esszé emberi jogokról, bíróságokról és hitbéli meggyőződésekről”. A szerző időszerűnek tartja az elmélkedést, meglátása szerint ugyanis növekszik a jelentősége az emberi jogi keretezésű „vallási pereskedésnek” (*religious litigation*), és ezzel összefüggésben olyan problémák merülnek fel, amelyek nem tekinthetők egyszerű anomáliáknak.

Hogy mit is ért vallási perek alatt, azt a szerző a könyv első, a kontextust bemutató részének elején igyekszik tisztázni. Általában azokat az eseteket sorolják ide, amelyekben a vallásgyakorlás szabadságával és/vagy a vallási alapú diszkrimináció tilalmával kapcsolatos kérdések merülnek fel, ő azonban egy harmadik problémakört is számon tart: bizonyos esetekben egy „vallásos álláspont” legitimitásának megítélése a tét – olyan témák kapcsán, mint például a melegházasság vagy az abortusz –, és ezek jellemzően a szólásszabadsághoz vagy a magánszféra védelmé-

² *R(E) v. Governing Body of JFS* [2009] UKSC 15.

³ *Eweida and Others v. the United Kingdom*, nos. 48420/10, 59842/10, 51671/10 and 36516/10, ECHR 2013-I.

⁴ *Lee v. Ashers Baking Company Ltd and others* [2018] UKSC 49.

⁵ Allan PRESTON: „Ashers gay cake case goes to the European court” *Belfast Telegraph* 2019. augusztus 15., bit.ly/351wGiV.

hez kapcsolódó ügyként kereteződnek. Ami pedig az emberi jogi védelmi rendszer és a szervezett vallások között tapasztalható feszültségek és konfliktusok okait illeti, ideológiai és intézményi jellegűeket egyaránt fellelhetők tart.

A tágan értelmezett ideológiai okok körében három tényezőt tekint kulcsfontosságúnak: az emberi jogi doktrínán belüli változásokat (az egyenlőséget illetően az anti-esszencialista, például a nemet és a fajt társadalmi konstrukciónak tekintő megközelítés, valamint az egyén- és autonómiaközpontúság előtérbe kerülését), a vallási doktrínák belső változásait (esetenként a fundamentalista irányzatok megerősödését), továbbá azt, hogy bizonyos vallási ügyek fokozott geopolitikai jelentőséghez jutottak – mindezek kontextusának pedig fontos eleme a vallási helyzet szempontjából eltérő országok közötti migráció. Az ideológiai jellegű feszültségek bemutatása mellett a szerző nem mulasztja el megemlíteni, hogy bizonyos mértékű átfedés is tapasztalható, illetve összhang van kialakulóban egyes vallások nézetrendszere és az emberi jogi normák között. Ilyen jellegű közeledésre – vagy legalábbis konvergenciára – a római katolikus egyház emberi jogokhoz való viszonyának alakulását hozza fel példaként, áttekintve ennek mérföldköveit (különös tekintettel a második vatikáni zsinatra), az egyes pápák vonatkozó megnyilvánulásait, az egyházi álláspontot rögzítő dokumentumokat. A szerző a könyv előszavában reflektál arra, hogy miért fordít kiemelt figyelmet a katolicizmusra: túl azon, hogy a katolikus egyház szerepét globális szinten fontosnak tartja, személyes háttere és kapcsolatrendszere révén ennek a vallásnak a nézetrendszerében mozog a legotthonosabban. (Megemlíthető, hogy McCrudden a meglegházasság angliai és walesi bevezetésére irányuló jogalkotási folyamat során, 2012–2013 folyamán Anglia és Wales katolikus püspöki konferenciájának jogi tanácsadója volt.)

A vallási vonatkozású perek jelentőségének növekedése a szerző szerint intézményi jellegű változásokkal is összefüggésbe hozható, amelyek közül többet is kiemel. Fontos fejleménynek tartja a releváns bíróságok hozzáférhetőbbé válását (európai kontextusban különösen jelentős az EJEB létrehozása), valamint a civil szervezetek (*non-governmental organizations*, NGO) politikai szerepének erősödését, tekintettel például arra a legitimáló hatásra, amelyet a konzultatív státusz lehetősége jelent az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsában (ECOSOC). Felhívja a figyelmet továbbá a vallási civil szervezetek (*faith-based organizations*, FBO) jelentőségére – nemcsak egy-egy országon belül, de transznacionális szinten is – az érdekvérvényesítés és a pereskedés terén. Az FBO-k kapcsán mutatja be a „klikkesedés” jelenségét egyes vallásokon, illetve azok holdudvarán belül, valamint ebből fakadóan azt a problémát, amikor az állam képviseletében eljáróknak arról kell dönteniük, hogy egy vallási vonatkozású kérdésben melyik irányzatnak vagy csoportnak az álláspontját vegyék figyelembe. Az önmeghatározásuk szerint egy bizonyos valláshoz kötődő szervezetek egymástól lényegesen eltérő nézeteket vallhatnak, sőt a domináns egyházi állásponttal is ellentmondásba kerülhetnek; ez utóbbi jelenség illusztrálására említi a *Catholics for Choice* (Választáspárti Katolikusok) elnevezésű, Washingtonban működő lobbiszervezetet, amely azt az álláspontot képviseli, hogy a fogamzásgátlásról vagy a terhességmegszakításról való döntés a nők morális kompetenciájába tartozik.

Miután a könyv első része azt volt hivatott bemutatni, hogy „miért és hogyan jutnak el a bíróságokig a peresíthető vallási ügyek”, a második rész arról szól, hogy „mi történik akkor, amikor ezek az ügyek bíróságra kerülnek” (63. o.). A szerző három fő problémát azonosít, amelyekkel a bíróságoknak szembe kell nézniük; ezekre „teleológiai”, „episztemológiai” és „ontológiai” problémaként utal.

Teleológiai probléma alatt azt a kérdést érti, hogy mi az emberi jogi védelem biztosításának célja. A vallási vonatkozású ügyekben többféle igény merülhet fel, amint azt a vallási pereskedés definíciójánál már láttuk: vannak, amelyekben a vallási alapú diszkrimináció kérdésén van a hangsúly, más ügyekben pedig a vallásszabadság elve kerül a középpontba (a szerző a vallásszabadság körébe sorolja a szabad vallásgyakorlástól a vallási alapú állásponthoz való ragaszkodás kérdését is). McCrudden először is leszögezi: „Nincs valódi konszenzus sem a vallásszabadságot, sem a vallási alapú diszkriminációt illetően a tekintetben, hogy mi is a vonatkozó rendelkezések célja. Védelmet nyújtani a sérülékeny helyzetűeknek? Polgárháborút megelőzni? A kisebbségvédelem eszköztárába tartoznak? Vagy van valami olyasmi a vallás természetében, amiktől ezek *sui generis* rendelkezéseknek tekinthetők?” A kétféle igény – a vallásszabadság és a (vallási alapú) diszkriminációtól való mentesség – közötti viszony érzékeltetésére a szerző meglehetősen sok analógiát használ: a melegjogi követelések történetét idézi fel. Annak idején stratégiai dilemmaként merült fel, hogy a privát szféra tiszteletben tartását vagy a társadalmi egyenlőséget követelje-e a mozgalom, és az első időszakban hatékonynak bizonyult az előbbinek a követelése. Ez a homoszexuális nemi aktus dekriminalizálását (a „szodómiára” vonatkozó rendelkezések hatályon kívül helyezését) jelentette, vagyis annak elérését, hogy a privát szféra területén – a hálószerkezetben – ne legyen keresnivalója a jognak. Ennek a megközelítésnek azonban rövidesen megmutatkoztak a korlátai, és ezt követően az aktivisták a társadalmi egyenlőség követelését helyezték a középpontba, azzal a céllal, hogy csökkenjenek a meleg hátrányai az élet különböző területein, és a homoszexualitás mint életforma/státusz (nem csak mint szexuális gyakorlat) védelmet kapjon a társadalomban. McCrudden szerint ezek a tanulságok alkalmazhatók a vallási vonatkozású ügyekben felmerülő dilemmára is, vagyis arra, hogy a vallásszabadság vagy a vallási alapú diszkriminációtól való mentesség követelése-e a hatékonyabb. A melegjogi analógia alapján az utóbbi komplexebb hatású lehet, hiszen nemcsak a (privát szférához tartozó) vallásos megnyilvánulások, hanem a vallásosság mint státusz védelmét is célozza az élet különböző területein.

Episztemológiai problémaként ehelyütt arra a kérdésre utal a szerző, hogy megérthetünk-e egy olyan normarendszert, amely nem a sajátunk. A jelen kontextusban ez a kérdés akkor jelentkezik, amikor a bírónak (akik számára a jog jelenti a saját normarendszert) vallási kérdésekben kell – vagy kellene – döntenie. A bíróságok egyik stratégiája a kérdés valamilyen módon való megkerülése. Az EJEB bizonyos esetekben az államok mérlegelési szabadsága (*margin of appreciation*) körébe tartozónak ítélte az ilyen kérdéseket; ez a megoldás egyes esetekben ked-

vezett a „vallásos” álláspontnak (a Lautsi-ügyben⁶ például Olaszország mérlegelési jogkörébe tartozónak ítélte az EJEB azt a kérdést, hogy állami iskolákban lehet-e feszület a falon), máskor (mint például a már említett Ladele-ügyben) viszont nem. Amennyiben egy bíróság állásfoglalásra vállalkozik egy vallási kérdésben, adott esetben arról is döntenie kell, hogy a vallást „kollektív vállalkozásnak” tekinti-e, vagy inkább személyes hitrendszernek. Az előbbi megközelítés alkalmazása független szakértők bevonását teheti szükségessé, ami további kérdésekhez és vitákhoz vezethet (hogy például mi számít az adott vallás szempontjából releváns forrásnak, vagy hogy többféle teológiai értelmezés esetén melyik a mérvadó). Az utóbbi megközelítés (melynek alkalmazására a szerző a kanadai legfelső bíróság esetjogában lát példákat) „az egyéni szinten megélt vallás »autenticitását« hangsúlyozza; a szubjektív, egyéni hit értelmére és jelentőségére összpontosítva az adott személy szempontjából” (95. o.).

A harmadik jelentős problémakört ontológiaiainak nevezi a szerző – hozzátéve, hogy antropológiaiainak is nevezhetné, hiszen arról van szó, hogy mit értünk ember alatt. A vallás és az emberi jogok közötti viszony vizsgálatakor először is azért van szükség ennek a kérdésnek a felvetésére, „hogy tartalmat adjunk az »ember«-nek az »emberi jogok« kifejezésben” (101. o.). Például az élethez való joggal kapcsolatos viták – amikor magzatokról vagy tartósan vegetatív állapotban lévő betegekről van szó – arról is szólnak, hogy kit tekintünk embernek. Ez határozza meg azt is, hogy mit értünk emberi méltóság alatt. A felfogásbeli különbségek vizsgálata azért lényeges, mert az emberi méltóság, amelyet az emberi jogok alapjának tartanak, vallási fogalomként is megjelenhet. A történeti háttérrel illetően a szerző Michael Rosent idézi,⁷ aki szerint a keresztény hagyományok és Immanuel Kant filozófiai öröksége együttes hatására vált az emberi méltóság fogalma a kialakulóban lévő emberi jogi védelmi rendszer alapjává a második világháború utáni időszakban. A fogalom e formáját az ember elidegeníthetetlen, emberi mivoltából fakadó önértéke határozza meg. A szerző tapasztalatai szerint az emberi jogi ügyekben eljáró bíróságok gyakran használják ugyan az emberi méltóság retorikáját, de ritkán térnek ki rá, hogy mit is értenek alatta (arra pedig sosem reflektálnak, hogy az általuk használt fogalom milyen viszonyban áll az emberi méltóságra vonatkozó vallási felfogásokkal). Azon esetekben alapján, amikor a jogalkalmazók vállalkoznak a fogalom értelmezésére, eltolódás érzékelhető: az emberi mivolt tiszteletének helyét az egyén autonómiájának tisztelete veszi át, ezzel összefüggésben pedig a szekuláris emberi jogi érvelésben az emberi méltóság fogalma egyre inkább eggyé válik a tisztelettel bánásmódra való jogosultsággal (ezt illetően McCrudden azt az aggályt idézi, mely szerint ez a tisztelet fogalmának inflációjához vezethet, illetve olyan kultúra kialakulásához, amelyben az emberek könnyen megsértődnek).

Az ontológiai probléma körébe sorolja a szerző azt a kérdést is, hogy az emberről alkotott felfogásunkban van-e szerepe a vallásnak, s ha igen, az miben áll. A vallási vonatkozású emberi jogi ügyekben eljáró bíróságok felfogása ugyanis érdemben

⁶ *Lautsi and Others v. Italy*, no. 30814/06, ECHR 2011.

⁷ Michael ROSEN: *Dignity: Its History and Meaning* (Cambridge: Harvard University Press 2012).

befolyásolhatja az arányossági mérlegelést: „minél nagyobb fontosságot tulajdonít a bíróság a vallásnak [...] annál nehezebb lesz a vallási jogokat korlátozók számára az, hogy igazolhatónak állítsák be a jogkorlátozást” (120. o.).

A kontextus és a problémák után a könyv harmadik része a „hogyan tovább?” kérdésre keres különböző szempontú válaszokat. „Az emberi jogok elméletének alapjai” című fejezetben a szerző felveti, hogy „a vallás és az emberi jogok közötti viszony feszültségét legalábbis részben az magyarázza, hogy az itt jelentkező konfliktusok olyan alapvető (és mind ez idáig megválaszolatlan) kérdésekkel függnek össze, amelyek az egész emberi jogi projekt szívéig hatolnak” (126. o.). A szerző hangsúlyosan utal arra – eltekintve a vita részletesebb bemutatásától⁸ –, hogy az emberi jogok manapság vitatottabbak, mint valaha (az emberi jogi védelmi rendszer expanziójával egyre vitatottabbakká válnak). Azt is világossá teszi ugyanakkor, hogy a maga részéről nem találja reménytelennek az emberi jogi projektet. A megoldás kulcsát – a vallási vonatkozású ügyek tekintetében is – szerinte az emberi jogi gyakorlatból táplálkozó, „gyakorlatfüggő” (*practice dependent*) elmélet, illetve annak továbbfejlesztése jelentené (szemben az *a priori* érvelésre épülő, „ortodox” emberi jogi elmélettel). Mindazonáltal a könyvnek ebben a fejezetében a szerző tesz egy erős kijelentést is, amely főként abból a nézőpontból tekintve tűnik felforgatónak, hogy a szerző élete nagy részében az emberi jogok elméletével és gyakorlatával foglalkozott: „Az emberi méltóság, amelyet általános igazoló célként azonosítottam, minden gyengesége ellenére normatív alapot nyújt az egész emberi jogi rendszer számára. Figyeljék meg, hogy különbséget teszek emberi méltóság és emberi jogok között. [...] az emberi jogokra úgy kell tekinteni, mint az emberi méltóság keresésére irányuló stratégiára. Az emberi méltóság keresésének nem az emberi jogok jelentik az egyetlen módját.”

A könyv utolsó két fejezetében a szerző konstruktív javaslatokat oszt meg. Először a vallási vonatkozású ügyekkel foglalkozó bíróságokat szólítja meg; legfőképpen azt látja szükségesnek, hogy érdemi dialógus induljon. E gondolatnak a felvezetéséhez idéz egy esszéből, amelynek címe „Emberi jogok mint bálványimádát”, szerzője pedig az a Michael Ignatieff, aki Magyarországon a Közép-európai Egyetem (CEU) rektoraként lett szélesebb körben ismert: „Fel kell hagynunk azzal, hogy az emberi jogokra ütőkártyákként gondoljunk; el kell kezdenünk úgy gondolni az emberi jogokra, mint a deliberáció alapjául szolgáló nyelvre.”⁹ Az érdemi dialógus kibontakozása érdekében McCrudden szerint komolyabban kell venni néhány fogalmat: a pluralizmust (ami a vallások kollektív aspektusának fokozottabb elismerését jelentené), a szekularitást (ami a szerző értelmezésében elérendő állapot a vallások és az állam viszonyát tekintve, és nem tévesztendő össze a szekularizmussal, ami a vallástalanság államvallássá tételeét jelenti), valamint az akkomodációt (vagyis a vallási igényekhez való észszerű alkalmazkodást). Mindezek mellé az emberi autonómia szűk, individualista értelmezésének előtérbe helyezése helyett a relacionalitás

⁸ Ennek a vitának az aktuális állásáról magyarul lásd SÁROSÍ PÉTER: „Ment-e előbb a világ az emberi jogok által? Vita az emberi jogok legitimitásáról és eredményességéről a 21. század második évtizedében” *Fundamentum* 2019/1, 189–199, bit.ly/36n3jbl.

⁹ MICHAEL IGNATIEFF: „Human Rights as Politics and Idolatry” in AMY GUTMAN (szerk.): *Human Rights as Politics and Idolatry* (Princeton: Princeton University Press 2001) 53–98, 95.

(az „egymáshoz kapcsoltság”) fokozottabb figyelembevételét javasolja – általában az emberi jogok terén, valamint kifejezetten a vallásszabadság emberi jogi értelmezésének során.

A legutolsó fejezetben szereplő ajánlások címzettjei a szervezett vallások, illetve ezek képviselői. A fókuszban a katolikus egyház és a katolicizmus áll. A fejezet diskurzuselemzéssel indul: a szerző XVI. Benedek pápa vonatkozó, az emberi jogokkal, az egyház és a szekuláris társadalom közötti párbeszéddel kapcsolatos megnyilvánulásait tekinti át és elemzi. A vallási szereplőknek szóló ajánlások kulcsfogalma a tradíció, a fő üzenet pedig az, hogy az érdemi dialógus érdekében a tradíció fogalmát több szempontból is újra kell értelmezni: „Először is, a tradíciót nem annyira a múlt visszatükröződéseként, mint inkább a jelen megértésének egy módjaként kellene látni” (156. o.); „a tradíció nem tekintendő statikusnak, hanem minduntalan változóknak”; „a tradíciót egyfajta racionalitásnak, nem pedig irracionalitásnak kellene tartani”; „a tradíció tényleges tartalma helyett a tradícióra mint átadási mint aktusra kellene fordítani a figyelmet” (157. o.).

A könyvet egy „bibliográfiai esszé” zárja: a szerző az érvelés „hozzáférhetőbbé tétele” érdekében – formabontó módon – ebben az elkülönített részben mutatja be forrásait jól azonosíthatóan és pontosan. Kétségtelenül ez a megoldás is hozzájárul ahhoz, hogy a mű könnyen olvasható legyen. Továbbá, amint az a feltüntetett forrásokból látszik, a könyv mintegy szintetizálja a szerző számos, az utóbbi évtizedben megjelent művét az emberi méltóság, a (nemzetközi) emberi jogi rendszer, valamint a vallás és az emberi jogok viszonya témájában. Egy mondat erejéig tréfásra fordítva a szót: ha az internetes bulvármédiában ismertetés jelenne meg a könyvről, a szerkesztő azt a címet adhatná, hogy „Ha mostanában csak egy művet olvas el Christopher McCruddenről, ez legyen az!”

Addig is, amíg az érdeklődők alkalmat találnak a könyv elolvasására, az interneten keresztül ingyenesen megtekinthetik a videófelvételeket azokról az előadásokról, amelyek a könyv előzményét jelentik.¹⁰ McCrudden 2015 tavaszán az olaszországi Macerata városában működő (1290-ben alapított) állami egyetemen tartott előadássorozatot az évenként megrendezett Alberico Gentili Lectures meghívottjaként. (Amint a bevezető részben elmondja, a témaválasztás tisztelgés Alberico Gentili, a nemzetközi jog egyik alapítójának tartott jogtudós előtt, aki a XVI. században protestáns vallása miatt Itáliából Angliába menekült, ott az Oxfordi Egyetem professzora lett, és jogi praxist is folytatott a londoni Gray’s Inn jogáskollégium tagjaként – érdekesség, hogy e két utóbbi elem közös Gentili és McCrudden életrajzában.)

A fegyelmezetten strukturált és tartalmas előadásokat már csak azért is érdemes megnézni, mert a mondanivalót időnként szórakoztató anekdotákkal hozza közelebb a hallgatósághoz az előadó; továbbá néhány ponton elhangzanak olyan gondolatok és utalások, amelyek a könyvben nem jelennek meg. Explicit módon említést kap például a nemzetközi emberi jogi rendszer egyik kritikus, Samuel Moyn, illet-

¹⁰ Christopher McCrudden: „Litigating Religions – Alberico Gentili Lectures 2015” *UNIMCWebTV* (közzétéve: 2015. május 11.): „First Lecture: Human Rights”, bit.ly/2PyKZqb, „Second Lecture: Religion and Faith”, bit.ly/2qZHAXz, „Third Lecture: Pluralism”: bit.ly/2Nm82Sy.

ve „Az utolsó utópia: emberi jogok a történelemben” című könyve.¹¹ Érdekes mellékszála a gondolatmenetnek, amikor az előadó felveti, hogy az egyes vallások között – még a keresztény vallásokon belül is – jelentős különbségek lehetnek a tekintetben, hogy gyakorolhatók-e a privát szféra területére szorítkozva (a protestáns vallások esetében ez könnyebben elképzelhető). Az előadásokhoz kapcsolódó, tág időkeretek között lebonyolított viták is figyelemre érdemesek: a láthatóan sokszínű hallgatóságtól érkező kérdések révén napirendre kerültek egyes résztémák tágabb globális összefüggései is; például az emberi jogok filozófiai alapjai kapcsán a Dél-afrikai Köztársaság alapításakor fontos szerephez jutó, az emberiségre vonatkozó eszme, az „ubuntu”. Az utolsó beszélgetést különösen megkapó rész zárja: a házigazda unszolására az előadó megvilágítja személyes háttérének azon vonatkozásait, amelyek a pályája, a szakmai érdeklődése alakításában szerepet játszottak. Az életút-ról szóló narratíva, amely tömörített formában helyet kapott a könyv előszavában, egyben történelmi lecke is: az előadó/szerző ugyanis Belfastban nőtt fel, itt kezdte meg egyetemi tanulmányait az 1970-es évek elején, amikor a vallásilag megosztott Észak-Írországból a függetlenség kérdése kapcsán polgárháborús helyzet alakult ki, évtizedekkel később pedig ugyanoda tért vissza.

Balogh Lídia*

FODOR LÁSZLÓ: A FALU FÜSTJE. A TELEPÜLÉSI ÖNKORMÁNYZATOK ÉS A KÖRNYEZET VÉDELME A 21. SZÁZAD ELEJI MAGYARORSZÁGON (BUDAPEST: GONDOLAT 2019) 480 OLDAL

Fodor Lászlónak, a Debreceni Egyetem professzorának a könyve a települési önkormányzatok fenntarthatósági lépéseire fókuszáló hiánypótló környezetjogi munka. A kötet a szerző által vezetett kutatócsoport többéves kutatási projektje keretében készült el 2019 folyamán. A környezetjogi kötelezettségek települési szintű végrehajtásáról nagyon kevés tudományos mű született eddig, noha a környezet-tudatos, klímaszempontú helyi szintű aktivitás léte már régóta jól kitapintható. Ezt a sajnálatos hiányt hivatott pótolni a monográfia. Fodor könyve rendkívül gondolatgazdag, voltaképpen a fenntarthatóság nehezen talált (és talán igazán soha fel nem fedezett) fogalmát holisztikusan közelíti meg, szinte minden közigazgatási szint vonatkozásában, leginkább természetesen a települési szintre fókuszálva. Ahogyan az ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottsága 1987-es, Közös jövőnk című jelentéséből megismerhetjük, a fenntartható fejlődés egy olyan (gazdasági, társadalmi) fejlődés, amely „kielégíti a jelen szükségleteit anélkül, hogy csökkentené a jövő

¹¹ Samuel Moyn: *The Last Utopia: Human Rights in History* (Cambridge: Harvard University Press 2010).

* Tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4. E-mail: balogh.lidia@tk.mta.hu.